

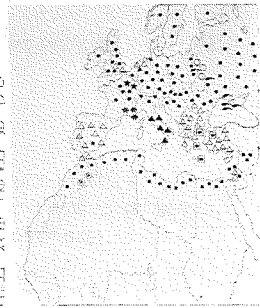
פעלים

בעקבי 'פעמים': הדרך ויעדיה

יצחק בצלאל

1 פעמים

אדם תלמיד, 1970
התחיל על הרעיון המרכזי - גילויים מסוימים בסיסי - המעידים
על אופי - אופי המעשי והמחשבות - המעידים על אופי - אופי
המעשי - אופי המעשי והמחשבות - המעידים על אופי - אופי

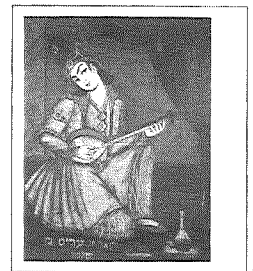

סרט על גילויים מעשיים

19 פעמים

סרט על גילויים מעשיים

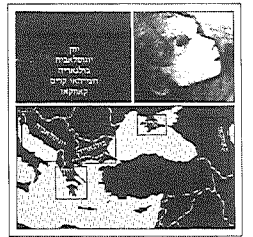
מסורת המוסיקה של יהודי ספרד והמזרח
היהודי - המוסיקה העממית - המוסיקה העממית - המוסיקה העממית
המוסיקה העממית - המוסיקה העממית - המוסיקה העממית

27 פעמים

סרט על גילויים מעשיים

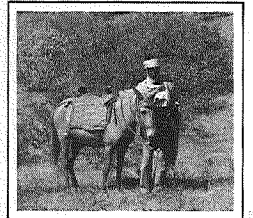
יהדות ספרד והמזרח בתקופת השואה

33 פעמים

סרט על גילויים מעשיים

יהודי אתיופיה
היהודים - אתיופיה - אתיופיה - אתיופיה
אתיופיה - אתיופיה - אתיופיה

מדעי' היתה מלת קסם בעיני. פירושה לא היה, כפי שהיה לימים, שעליך להגביל את עצמך, לקנות זכות על משהו, תוך כדי ויתור על כל השאר; פירושה היה התפשטות, שחרור מגבולות והגבלות, אזורים חדשים באמת שאיכלוסם שונה, והם לא נבדו כמו באגדות ובסיפורי מעשיות, וכשהזכרת את שמם לא נמצא חולק עליהם.

(אליאס קנטי, הלשון שניצלה, זכרונות נעורים, 1977, עברית: ת"א 1984, עמ' 172)

'פעמים' השלים 15 שנה לקיומו. 60 חוברות. ייסודו והופעתו היו כרוכים בכמה בעיות שיש להן הבטים אידיאיים, חברתיים ופוליטיים, מהן חורגות ממסגרת כתב-עת ומעוררות שאלות על היעדים ואופני הפעילות שבתחומנו. אולי הגיעה השעה גם לבחינה כוללת כזו, אשר אינה מכוונת להציע מאזן מסכם, כללי או אישי, בתקווה כי הניסיון שנצבר יוסיף טעם לדיון.

א.

'פעמים' החל להופיע באביב תשל"ט, כחלק ממהלך שנוחם על-ידי מוסדות ממלכתיים לטפח את מורשת יהדות-המזרח. גם אם הדברים ידועים, אציין את עיקרם. עקב דיון בכנסת (חורף תשל"ו) הוקם (בתשל"ז) במשרד החינוך והתרבות המרכז לשילוב מורשת יהדות-המזרח (להלן שמי"ם) והועמד לרשותו תקציב לפעילות יוזמה בתחום זה. המרכז נתן עדיפות לפעילות האקדמית ובכל האוניברסיטאות הוקמו או הורחבו מסגרות להוראה, למחקר ולפרסומים של ההיסטוריה והתרבות של יהדות-המזרח. פעילות מסוימת היתה גם בטלוויזיה הלימודית ובכמה תחומי אמנות (כמו כן נדונו שינויים בתוכניות הלימודים בבתי-הספר - אך איני מצוי בזה).

ביסודו של מהלך זה עמדה תביעה מצד מורים ומתכנים, במיוחד בעיירות פיתוח ובריכוזים של אוכלוסייה יהודית מזרחית וספרדית, שביקשו ולא מצאו תכני לימוד בספרות, בהיסטוריה וכיו"ב, אשר תלמידים מעדות אלו יוכלו יותר להזדהות איתם, שכן הם חשו מנוכרים מחלק מהתכנים שהיו נלמדים. באין ספרי לימוד שענו לדרישה זו, הופנה מאמץ מוגבר אל המחקר הבסיסי, האקדמי, בהנחה שהוא אשר יניב בסוף התהליך את הפרי הנכסף. נשבה רוח טובה של שינוי ושל עשייה, ואכן זה היה מפנה משמעותי במדיניות החינוך והתרבות בישראל.

עד למפנה זה, מראשית היישוב החדש הלאומי, ודאי מראשית תקופת המאנדאט, שלטה בארץ התפישה של כור ההיתוך, שגרסה כי בחינוך ובתרבות יש לטפח את מה שנחשב משותף ומאחד את כל חלקי העם ולדחות כל שהוא פארטיקולארי ומייחד עדה או קבוצת עדות. תפישה זו נתגבשה כחלופה ליישוב הישן בארץ, בתקופה העות'מאנית, שהיה מורכב משתי חברות עדתיות עיקריות, ספרדים ואשכנזים, שנבדלו זו מזו כמעט בכל תחומי החיים. מדיניות כור ההיתוך גם היתה מיוסדת על אוריינטאציה המכוונת לעתיד, לברוא כאן חברה, תרבות ודמות אדם חדשות, מנוגדות לתכניות שהתפתחו בגולה ובישוב הישן. מדיניות זו אמנם התעלמה גם ממורשת התרבות של יהדות אשכנז, למשל מיידש, אבל התעלמה במיוחד מיהדות ספרד והמזרח. שכן, סתם 'העדות' היו יהודי-המזרח — האשכנזים היו 'הישוב' — וחלק ניכר מהתרבות הלאומית המתהווה, כגון הספרות העברית החדשה, חומרי תשתית שלה שאובים מתרבות יהדות אשכנז.

המעבר אל המדיניות החדשה, הפלוראליסטית יותר, הקשובה גם לצרכים ולגילויים של תרבות העדות, חייב שינוי הן בתפישת-העולם והן ביישומה, שהרי יהדות-המזרח בכללה נתפשה כציבור נחשל ביותר, קדם-מודרני וקדם-לאומי, שרוי במעגל דתי-משיחי חשוך. גם תרבותה של יהדות זו בתקופה שלאחר גירוש ספרד לא נחשבה, בהנחה שהיא כמעט משוללת ערכים בני קיימא בספרות, בהגות, בסוגי אמנות; ואילו בהיסטוריה שלה, לאחר הגירוש, כמעט לא נמצאו פרקים ראויים למחקר וללימוד. אכן מלומדים לא התעוררו לטרוח על חקר ההיסטוריה, הלשון, הספרות ותחומי התרבות של יהודי-המזרח. למחזל זה תרמו גם טיעונים מעשיים, כגון שאין במזרח ארכיונים או כתבים בעלי ערך בספרות וכיו"ב ואין לצפות למחקר בשל בתחומים אלה. במכלול התרבות של יהדות-המזרח ניכרה פעילות מסוימת של מחקר תקין בעיקר בתחומים כמו ספרות עממית וכמה ענפי פולקלור אחרים, וזה תאם יפה את תדמיתה. קודם המפנה בשנות תשל"ו-תשל"ז התקיימה בתחום עיסוקנו רק בימת-קבע אחת לדברי מחקר: השנתון 'ספונות' (מכון בן-צבי, תשי"ז ואילך) וכן כרך אחד של 'ממזרח וממערב' (אוניברסיטת בר-אילן, תשל"ד).

פרסומים אחרים יצאו לאור בכמה מסגרות עדתיות, שעסקו גם בחקר ההיסטוריה והתרבות ובפרסום דברי ספרות, אבל פרסומים אלו נכתבו לרוב בידי מלומדים לא-מיומנים ולא על-פי הכללים הנהוגים במחקר המקצועי. הפרסומים העדתיים, ובמיוחד כתבי-העת ('הד המזרח', 'שבט ועם', 'במערכה', 'אפיקים', מאוחר יותר 'התחדשות', ועוד), גם היה בהם ערכוב של דברי מחקר, אפולוגטיקה וכתביבה פובליציסטית, ולא תמיד הושם בהם חיץ ברור בין סוגי הכתיבה השונים. ואכן פרסומים אלה בעלי תווית העדתית לא זכו להכרה ולא נקלטו בתחומיהם, לא במכלול המחקר המדעי ולא בתחום הספרות לסוגיה.

בלי שאמצה את הדיון ככול היבטי המפנה הזה, מניעיו ותוצאותיו, לענייננו

אדגיש כי הוא נתחולל בהקשר פוליטי-חברתי מובהק, ואף מעורריו ומחולליו היו לא אנשי-רוח, סופרים או חוקרים, אלא בהתחלה חברי-כנסת (במיוחד ח"כ חביב שמעוני) ואחר-כך אנשי משרד החינוך והתרבות (ובראשם מנכ"ל המשרד אליעזר שמואלי וראש המרכז לשמ"ם באותו זמן נסים יושע, שהיה שותף ליוזמות ולמעשים רבים, בהם ייסוד 'פעמים'). ביישום המפנה הזה השתתפו עשרות אנשים באוניברסיטאות, בכתבי-עת, בספרות ובאמנות — ואלה היו אוטונומיים בפעילותם. בראשית התהליך הזה נוסד 'פעמים'.

ב.

'פעמים' הוא כתבי-עת לדברי מחקר, ושמה עצם הציון של הקשר פוליטי-חברתי עם ייסודו ופעילותו עלול לעורר מעין רתיעה, כאילו כבר בכך חוללה תומתה של המדעיות הצרופה. יתכן שיש חוקרים, שהכפיפו עבודתם לתכתיבים פוליטיים או אידיאולוגיים ופרי עבודתם נמצא פגום, אבל היפוכם אינו מחקר נטול הקשר וחוקרים אטומים למשמע החוץ-מחקרי של עבודתם. ההקשר ההיסטורי, האקטואלי והאידיאי של התפתחות מדעי-היהדות נדון לא-אחת, כגון בכתביהם של גרשום שלום ושל יעקב כ"ץ. ספק אם כיום כמרחב מדעי היהדות, במיוחד בתולדות עם ישראל בפרשות שמהדהדת בהן אקטואליה (תולדות הציונות, ההתיישבות היהודית בארץ, מלחמות ישראל) — וכמה קל להרכיב אקטואליה על ראש כל פרק בתולדותינו (משיחיות, פרעות, השואה) — ימצא חוקר אדיש להקשרי מחקר. כך שמבחן המדעיות אינו ההקשר של המחקר או האמפאטיה של החוקר, אלא המקצועיות וההגינות של החוקר. ואכן אין סיבה להתכחש להקשר הפוליטי-חברתי של 'פעמים' גם אין צורך להעיד כי הוא חף מהכפפת דברי המחקר להתכוננויות הקשירות כלשהן. 60 החוברות שהופיעו מעידות על עצמן. כוננתי אך לבחון את ההקשר הפוליטי-חברתי והמסקנות המשתמעות ממנו, הן במכלול התחום של פעילותו והן לדרכו של 'פעמים'.

נראה כי אווירת המתח הבין-עדתי כיום נתרככה מאוד בהשוואה לאמצע שנות השבעים, וגם הפעילות, הן הממלכתית והן המחקרית-האקדמית, נדלדלה. אפשר לחלוק על הנחות אלו, ואף-על-פי-כן לא אדון בהן בפירוט כדי לבססן וגם לא אבחן האם יש קשר ביניהן והאם יושפע מכך התקצוב של פעילות זו שנונה במידה רבה מתקציבי המרכז לשמ"ם. השאלה המעסיקה אותי כאן היא האם המפנה שנתחולל בתשל"ו-תשל"ז, המעבר ממדיניות של כור ההיתוך אל תפישה פארטיקולארית יותר, היה בבחינת הוראת שעה, עד ארגיעה, או שיש לו תוקף גם במציאות נינוחה יותר של יחסים בין-עדתיים.

לי נראה כי כשלון מדיניות כור ההיתוך והמעבר אל תפישה חלופית נבעו לא מגורמים מזדמנים, מדיניות כור ההיתוך כשלה לא בגלל חתירתה לאחדות אלא בהתעלמותה מהתרבות ומנכסי הרוח שנוצרו בגולה ובזיהוי מניה וביה של הפארטיקולארי, העדתי, עם מה שצמח בערוגה המזרחית. יש לנסח מחדש את מטרות התפישה החלופית לה ולהתאימן לעתיד. המטרה היא גיבוש חברה מלוכדת ותרבות לאומית אחת, בשיתוף בני כל העדות. התפישה האחדותית הנכספת, שטרם הגענו למימושה, רצוי שלא תהיה מנותקת מנכסי הרוח שנוצרו בגולה ושתשאב מכל מורשות התרבות העדתיות את המתאים לה, ללא דירוגי הערכה מראש, המצמייתים כל סיכוי להכרת הזר והשונה. חקר המורשת של העדות השונות הוא איפוא צורך

מתמיד ולא הוראת שעה ואין הוא נוגד כלל תפישה אחדותית של העם אלא בא לתקן יישום מוטעה שלו.

כאן מתבקשת הערה נוספת בדבר חשיבות המחקר על עדות-המזרח — מעבר לצרכי החינוך שצוינו לעיל — בהקשר הרחב של הבעיה העדתית. היסטוריונים לימדנו (ראה, למשל: 'עקב כ"ץ, לאומיות יהודית, ירושלים תשמ"ג, במיוחד המסה 'מדעי היהדות ויהדות בחברתנו'), כי המחקר בהיסטוריה ובתרבות של אומה מילא בזמנים שונים ובקרב עמים שונים, גם בישראל, תפקיד חברתי חשוב, בספקו את יסוד ההזדהות עם העם ובגשרו על פני העבר וההווה. נראה לי, כי בדומה לכך, זיקוף קומתה של יהדות ספרד והמזרח, כדי שבניה ישתתפו כמלוא משקלם ויכולתם בבניין הלאומי, לא ייכון ללא חשיפת מורשת תרבותם, גם זו המיוחדת אך להם. זה הטעם לכך שבתחום דיוגנו המחקר המדעי ראוי שיהיה אבן ראשה לפעילות התרבותית והחינוכית, לרבות יצירה בת-זמננו בספרות ובעיון.

יש להמשיך איפוא בחקר המורשות העדתיות. אבל מה יהיו דמותו של המחקר הזה, מטרתיו והמסגרות — מכונים, כתבי-עת, הוצאות ספרים — שבהן הוא יבוצע.

קודם הדיון בשאלה זו, אציין את המיוחד שבהופעת 'פעמים'. על-ידי הופעה סדירה והקפדה על הגשה מקצועית של המאמרים (לשון, אפאראט מדעי, עזרים אחרים), 'פעמים' ודאי המריץ את המחקר המדעי על יהדות-המזרח. אפילו רק מבחינה כמותית 60 חוברותיו הניבו יכול ראוי לציון. אבל בעיניי יש חשיבות רבה גם להיבטים נוספים של הופעתו. האחד — ב'פעמים', אולי לראשונה, קיבל מחקר יהדות-המזרח תדמית שונה: מקצועית, מודרנית. כאן גם נפרשה קשת רחבה מאוד של תחומים ונושאים, לא רק, כבעבר, פולקלור וספרות עממית — תחומים שבכוונה לא הודגשו ברבעון — ולא רק ספרות רבנית ומה שבסמוך לה, אלא מלוא קשת הנושאים של היסטוריה, ספרות, אמנות לסוגיה והגות. פרישה זו בהרבה מקרים היתה יזומה ומתוכננת והיא כוונה לא רק לדובב תפוצות דוממות או להטעין נושאים חסרים במחקר, אלא גם להאיר היבטים או אופני התייחסות שלא היו שגורים. היבט נוסף — הוא הצורה של 'פעמים'. מלכתחילה הושם בו דגש על אסתטיקה, אירויים מרובים (לא ציורי 'חמסה' וקמיעות), עיצוב ולשון עכשוויים. איני מתאפק מלספר על שיחה עם פרופסור מכובד אחד, שבה הוא עקץ אותי: 'אה, פעמים, כתב העת היפה הזה!'. היה ברור שלא למחמאה התכוון, אך רק במאוחר הבנתי את חטאי, שיש גורסין שכתב-עת מדעי ראוי שיהיה אפרורי, מוטב — מכוער, אולי גם שלשונו תהיה מפותלת וסתומה, 'מדעית'. איני שותף לגישה זו לעיצוב כתבי-עת בכלל, ואילו באשר ל'פעמים' ההקפדה על אסתטיקה באה לא רק ממניעים של טעם אלא בפירוש כדי לשוות תדמית עכשווית לתכנים המובאים בו.

כיום, לאחר 'פעמים', ספק אם אפשר להטיל ספק בכך שיש מקום ויש אפשרויות למחקר תקין ופורה של יהדות-המזרח ואנו רק בראשית הדרך. דברים אלה לא היו מקובלים ומוכנים מאליהם תמיד. אוסיף, כי יש בלבי אמונה, ואיני יכול להוכיחה, ש'פעמים' גם עשה מעבר לשדה המחקר, הוא הקרין משהו על התדמית של יהדות-המזרח בכללה. לו רק משום שהיום קשה, ואולי אי-אפשר, להציגה כציבור חסר בתחומים כה רבים (לאומיות, ציונות, ספרות יפה, הגות ועוד) כפי שנאמר עליה לא-אחת בעבר.

כיום מצב המחקר של יהדות-המזרח, הודות לכל הגורמים הפעילים בתחום זה,

הוא שפיר לאין ערוך מזה שבשנות השבעים ואין להשוותו לזה שבשנות ייסודו של מכון בן-צבי — חלוץ מוסדות המחקר בתחומנו. נראה כי עם כל מה שעוד חסר, ויש למהר ולהשלימו בשל דוחק הזמן, המחקר בתחום זה כיום הוא ענף שווה זכויות ומעמד בין ענפי המחקר, לא כבעבר שהיה נידח לא-נחשב ונאבק על עצם אפשרות קיומו — בבואה נאותה למושא עיסוקה. עתה מתבקש לבחון מחדש את יעדיו של מחקר זה, דפוסי פעילותו ומבנה מוסדותיו.

ג.

אשר ליעדיו, מראשית הפעילות המכוונת במחקר יהדות-המזרח, צוינה — נוסף להקשרו הפוליטי-חברתי — דלותו, פיגורו, החשש שנחמץ הזדמנויות לאיתור מקורות ומידענים לו וכיו"ב. נראה לי, כי הגיע הזמן להתייחסות שונה אל התחום. מציאותן של עדות, ובכללן עדת אשכנז, היא תופעה מרכזית בתולדות ישראל ובתרבותו. המיוחד לכול עדה, המשותף לעדות שונות, המבדיל ביניהן, יחסייהן ונקודות המגע ביניהן — אלה הם עניינים חשובים ומרתקים למחקר. כלומר לא רק חולשתו היחסית, שיכולה להיות זמנית, של אגף כלשהו במערכת זו אלא המכלול הוא שראוי לעמוד במרכז שימת-הלב של המחקר. לכך יש להוסיף כיעדים את המאפיינים האחרים, הידועים, כגון: לשונות ולהגים, מהם זעירים ונידחים, שלא לכולם תהיה גאולה אם לא תכוון אליהם יוזמה; כגון דוחק הזמן, בשל האפשרות להציל מקורות בכתב ועדויות בעל-פה כל עוד חיים האנשים שהגיעו משם; כגון החסר שעודנו רב, למרות ההתקדמות שהושגה כאמור, המחייב השקעת אמצעים ומאמצים מוגברים; כגון ההקשר הפוליטי-חברתי, שגם עליו דובר, המצדיק מאמץ מיוחד בתחום מחקר זה כאחד האמצעים היעילים לפתרון בעיה מרכזית בישראל. ומן היעדים אל הדפוס המוסדי: האם יש לקיים מסגרות מיוחדות — מכוני מחקר, כתיב-עת, הוצאות ספרים — לחקר יהדות ספרד והמזרח (שאלה מורכבת לעצמה היא אלו תפוצות נכללות בהגדרה זו ואין היא מענייננו כאן), או מקומו של מחקר זה וראויה לדין מפורט במסגרות כללי-יהודיות.

בזכות המסגרות המיוחדות ליהדות-המזרח עומדת בעיקר העובדה, כי הוכחה יעילותן בזירוה המחקר ובהנבת יכול רב תוך פרק זמן קצר. טיעון נוסף אפשרי לזכותן הוא שיותר מאשר כעבר מקובל כיום, כי מחקר ההיסטוריה והתרבות של כל תפוצה יהודית ראוי שייעשה תוך זיקה למחקר העם והארץ באותו מקום. למשל, מחקר הפרסית-יהודית במסגרת הספרות הפרסית, תולדות היהודים באיטליה בזיקה אל ההיסטוריה האיטלקית וכיו"ב. לטיעון זה אין תוקף חד-משמעי לענייננו, משום שכלל התפוצות הנכללות ב"יהדות ספרד והמזרח" מהווה צירוף רב-גוני של לשונות, תרבויות ותולדות. ולמרות כמה צדדים של שיתוף בין כלל עדות ספרד והמזרח, הרי מן הבחינה של המחקר גופו היה אפשר לצרף אל מכלול זה גם את יהדות אשכנז. בזכות המסגרות הכללי-יהודיות עומד ראש לכל שיקול ערכי — הן מבטאות את ערך האחודות של כלל ישראל, וככל שאין נימוק נחרץ כנגדו, ראוי לא לפרום אותו. שנית, מסגרות כלל-עדיות, ויש כיום מספר מסגרות מחקר כאלה, מאפשרות יותר מחקרים השוואתיים בין העדות, ואלה עשויים להעמיק את ממצאי המחקר ולחדד את המשתמע ממנו.

יש להדגיש, כי השיקול בין החלופות הוא תכליתי, שכן המסגרות החלקיות בתחום המחקר קיומן אינו ערך לעצמו. הן לא נועדו לבטא זהות עדתית או לסמלו,

בדומה לארגונים ולבטאונים עדתיים, אלא להניב תוצאות טובות יותר במחקר. שנית, בהכרעה בין שתי החלופות יש משקל מועט, אם בכלל, לנימוקים מהותיים של המחקר עצמו והנימוק המכריע הוא כאמור איזה דפוס מוסדי יהיה יעיל יותר. ואכן בצד מוסדות מיוחדים לתחומנו (כמו מכון בן-צבי), שהביאו לתוצאות מבורכות, בכמה ענפי מחקר פועלות בהצלחה מסגרות כלל-יהודיות משותפות, כמו: הארכיון לסיפור העממי בישראל שבאוניברסיטת חיפה, מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל, המרכז ללשונות היהודים, המרכז לאמנות יהודית – שלושתם באוניברסיטה העברית.

ואולי אין צורך להכרעה חדה בין החלופות. יהיו תחומים שהפעילות בהם תהיה במסגרות מיוחדות, תחומים אחרים במסגרות משותפות. אבל מבנה רב-גוני זה מבליט יותר את הצורך במוסד מתאם כולל של מחקר עדות ישראל. ועל כך עוד בהמשך.

ד.

דמותו של 'פעמים' לא בבת אחת נתעצבה. מלכתחילה הכוונה היתה לכתב-עת הכולל דברי מחקר, אך מיועד לא רק לציבור החוקרים, ושקלנו לכלול בו גם סוגי כתיבה אחרים. אמנה שלושה סוגי-כתיבה בעייתיים, שלא נכללו ב'פעמים': (1) סיכומי מחקר. (2) מדעי ההתנהגות ומחקרים על בעיות ההווה. (3) סוגי כתבים שאינם מחקר. ראוי לציין, כי 'פעמים' פתוח ל'הזמנה סוציאלית' מצד מערכת החינוך, באמצעות המרכז לשמ"ם, המעוניין במיוחד בפרסומים שעשויים לשמש כבר עתה את מערכת החינוך בעבודתה. 'הזמנה' זו בוטאה בדיונים מזדמנים על דרכו של 'פעמים' ולא בהתערבות בקביעת תכני החוברות. משאלות אלו נראו לגיטימיות והיינו קשובים להן. כמה מאפיינים של 'פעמים' נראו לנו כהענות להן, כמו קביעת נושא מרכזי לרוב החוברות, כדי שבידי המורים יהיה מקבץ של מאמרים להוראתו. ועתה לסוגים הבעייתיים עצמם.

סיכומי מחקר. 'פעמים' נעשה בהדרגה כתב-עת מובהק לדברי מחקר. מחקר מדעי אמור ראש לכל לחדש, ולא לחזור על דברים שכבר נתפרסמו. הענות לצרכי מערכת החינוך היתה מחייבת להרבות בפרסום סיכומי מחקר, שאינם מחדשים אלא מסכמים סוגיות שפרטיהן פזורים בכתבים שונים, והם עשויים לשמש מורים. ואף זו, מאמר מחקר יכול לעסוק בסוגיה אוזטרית, בסעיף צדדי בסוגיה כוללת שאינו עשוי לעניין קוראים שאין עיסוקם במחקר אותו תחום. ברור שיש כאן צרכים שונים לסוגי קוראים שונים. בראשית דרכו של 'פעמים' ניסינו להענות לשני הצרכים השונים, אבל בהדרגה חדלנו מכך – מחשש שנאבד את שני העולמות. 'פעמים' עלול להחשב 'פופולארי' מכדי שחוקרים מובהקים ישתתפו בו, לעומת זאת ספק אם פשרה זו תמשוך אלינו המוני קוראים שאינם מעוניינים בדברי מחקר. הנוסחה שאימצנו היא הקפדה על כתיבה מחקרית וקיום כלליה ודקדוקיה, והענות לצרכי ציבור רחב יותר של קוראים במאפיינים שאינם פוגעים ברמת המחקר, כגון: הימנעות ממאמרים בנושאים אוזטריים מדי ומפרסום מקורות ראשוניים מסובכים, לשון המאמרים והמקורות היא תמיד (גם) עברית ולשון המאמרים מוקפדת ונהירה, תוספת איורים, מפות וכי"ב. איני רואה בכל אלה משום 'פופולאריזאציה' של הכתיבה ואף איני חושב שבכך מצאנו את הנוסחה המספקת את שני הצרכים.

מחקרים על בעיות ההווה. ב'פעמים' לא פורסמו מחקרים מתחום מדעי ההתנהגות ועל בעיות ההווה, כמו: פערים בהכנסה, בחינוך וכיו"ב, יחסים בין-עדיים כיום, הייצוג הפוליטי ועוד. לתחום זה אכן יש בימה, כתיבה הוותיקה 'מגמות', אבל הטעם שהכריע בהתנזרותנו ממנו הוא הרצון לא להיות מעורב בנושאים שנויים במחלוקת.

כתבים שאינם דברי מחקר הוא הסוג השלישי שבדיוננו וכולל סוגי כתיבה שונים: ראינות, דיוני צוות על בעיות, מסות פובליציסטיות; וכן זכרונות, מכתבים, יומנים וכיו"ב. כל אחד מן הסוגים האלה ראוי לדיון לגופו, וכמה מהם יש בהם עניין גם למחקר. ואף-על-פי-כן מכתבים וזכרונות מעניינים ביותר אף הם נתקבלו לעיתים רחוקות לפרסום ב'פעמים' ורק כאשר נתוספו אליהם מבוא והערות-שוליים. על התנזרות ממחקרים על בעיות ההווה ומכתבים שאינם מחקר הוחלט מראש, משנקבעו דמות 'פעמים' ותכניו, ואילו בעיית סיכומי המחקר העסיקה אותנו לא-אחת במהלך עבודתנו.

אילו כללנו את כל סוגי הכתיבה האלה, או חלק מהם, ב'פעמים' היה לנו כתבי-עת שונה, יותר מעורב, נענה לצרכים מידיים, כגון אלה של המורים, אולי עם ציבור קוראים יותר גדול; אך האם גם יותר מועיל לשרת את המטרה שנועד לה? על-פי נטייתי, אני מעדיף כתבי-עת יותר מעורב. בעיני כתיבה מחקרית איננה בבחינת אתרוג מפוטם שיש לכורכו בשיראין, אפשר לה לבוא בכפיפה אחת עם מסה וראיון וכיו"ב. וכבר היו כתבי-עת עבריים נכבדים שהביאו דברי מחקר עם דברי ספרות, מסות ועוד. להבאת דוגמה אין צורך לחזור אל 'השלח', מן התקופה האחרונה יזכרו 'מולד' ו'אמות'. אולם לא שיקולים אלה צריכים להכריע בסוגיה שלפנינו. שכן מול השיקולים הללו, יש לציין כי 'פעמים' בדמותו כיום השיג מטרה נכבדה: הוא התקבל בקהילת החוקרים, והמתפרסם בו נכלל בקורפוס הנחשב של המחקר לתחומי. שינוי משמעותי של סוגי הכתיבה בו עלול לפגוע בהישג זה, שלא בנקל הושג. אשר לסוגי הכתיבה האחרים שמנינו, אם מחשיבים את טיפוחם יש למצוא להם פתרונות אחרים. 'פעמים' אם יקבע לעצמו מדיניות אחרת, יוכל להימתח במידה כלשהי לכיוון זה או זה, אבל לא יהיה בכך משום פתרון ממשי. פתרון מוצלח לבעיה דומה בתחום אחר נמצא בכרכי 'עידן' (בהוצאת יד יצחק בן-צבי) המביא סיכומי מחקר על ארץ-ישראל לציבור קוראים נרחב, לצד הרבעון 'קתדרה'. יש מקום לקבצים דומים, על עדה או על נושא, לצד 'פעמים', אולי עם מצע שונה של סוגי כתיבה, שיכלול גם אקטואליה, שנחיצותה מרובה יותר בתחום עיסוקנו מאשר בכתיבה על א"י.

ה.

בין העניינים שנראה לי ראוי לעורר פעילות בהם, אציין כמה בעיות שפתרוןן הוא מעבר ליכולתו של 'פעמים' להתמודד עימן, ללא הערכות אחרת של המוסדות שבתחום עיסוקנו.

כבר הזכרתי את שיטת הנושא המרכזי, או המוקד, ב'פעמים', והיא מחייבת עבודה מרובה נוספת. בשיטת המוקדים ביקשנו להשיג כמה מטרות: האחת — להעמיד מיקבץ של מאמרים על נושא שחסר בו מחקר מוסמך (כגון יהדות בוכארה, 'פעמים' 35), או שהכתובים עליו אינם מעודכנים או זמינים (מונטיפיורי — 20). השנייה — להאיר הבט או בעיה, כגון יהדות המזרח בתקופת השואה (27-29). היו מוקדים

שהשיגו היטב את יעדם, אבל כדי להסיק מסקנות לעתיד, אציין מוקד מאלה שלא הצליחו ביותר: תהליכי מודרניזאציה ביהדות ככל (36). החשבתי מאוד את הנושא הזה. שכן כתבים מרובים, מהם מאת חוקרים בעלי-שם, נכתבו על פיגורה של יהדות-המזרח, ולענין נאמרו בהם לא מעט דברים חסרי ביסוס, אך לא כאן אבוא חשבון עם אלה. חשבתי שיהדות ככל, שהרבה נכתב עליה, היא דוגמה נאותה להקניית אופני כתיבה ראייה שונה על כך. לפרסום החוברת קדמה עבודת הכנה מרובה ואף אורגן יום עיון בהשתתפות חוקרים רבים. אכן הצבנו את הנושא על סדר-היום — ועצם העמדת המודרניזאציה כמוקד בתולדות תפוצה במזרח היא כהצבת פעמון מעורר — אולם לא הצלחנו להאיר את הנושא במלוא היבטיו החשובים ולממש את מה שגלום בו בכוח. ובעיניי היתה גלומה בו גם אפשרות לשמש דגם לדיון דומה בתפוצות מזרחיות אחרות. הסיבה להישג החלקי היא מוגבלות יכולתו של כתב-עת להזמין מחקר מאת חוקר הבקי בנושא אבל אינו עוסק בו. אפשר לנסות לשכנע, להלהיב, אבל כדי למשוך חוקר שיקדיש הרבה מזמנו למחקר שאינו עומד על סדר-יומו יש לתגמל אותו. פרסום ב'פעמים' נחשב גמול מסוים, אך לא תמיד מספיק. כדי שמוקדים ישיגו את מטרתם, יש הכרח שיהיו לכתב-העת או המוסד המוציא אותו אמצעים הרבה מעבר לאלה שעומדים לרשות 'פעמים' ומכון בן-צבי.

כמה וכמה נושאים שנראו ראויים להקדיש להם מוקד תיכננו את פירסומם אך לא מצאנו מחקר מספיק לכך וגם לא יכולנו להזמין מחקרים שנדרשו לנו. למשל, בדקנו אפשרות לייחד מוקדים על התפוצות בסוריה, בכורדיסטאן, באפגאניסטאן או ההרריים בקאווקאז. וכן על נושאים כמו תרבות המזון, המחול, התחלות של הספרות העברית החדשה במזרח, דיון משווה של מנהגים או של תופעות אחרות בתחומים שונים בקרב יהדות המזרח ויהדות אשכנז מזה, ועוד. מכול הנושאים האלה חשוב במיוחד הוא הדיון ההשוואתי, שהוא שדה נרחב למחקרים, וסביר שהם ייעשו בידי צוותות של שני חוקרים או יותר, אך פיתוחו מחייב נוסף ליוזמה ולתכנון אמצעים שהם מעבר ליכולתנו.

אביא דוגמה אחרת למחקר המחייב תכנון לטווח ארוך, שאין כתב-עת יכול להתמודד עימו. פרופ' מיכאל זנד פירסם ב'פעמים' 13 מאמר חשוב על הספרות בלשון התאטית-היהודית ('ספרות יהודי-ההר של קאווקאז'), אשר בלעדיו איני יודע כמה אנשים בתוכנו היו יודעים בכלל על ספרות זו, שלמרכה ההפתעה היא שופעת למדי. זהו מאמר כללי הממפה את התופעה, דן במאפייניה, אך לא בפרטי פרטיה. לשם כך דרושים מחקרים נוספים, אבל כמה מיכאל זנד יש בתוכנו? ומי כיום יכול עוד לעסוק בספרות הזאת ביכולת לשונית וספרותית ראויה? הספרות התאטית-יהודית היא אך דוגמה אחת, שהרי יהודי ספרד והמזרח כתבו ספרות בסוגים שונים לפחות ב-17 לשונות יהודיות (פרט לעברית) וב-22 לשונות זרות (ראה: 'כתבי סופרים יהודים ספרדיים ומזרחיים בלשונות יהודיות זרות', בעריכתי, ת"ת תשמ"ב, המבוא, עמ' 42, 44). הספרות הזו ברוב לשונותיה כמעט אינה ידועה לקוראים ומחקרה הוא דל ומקרי ועיקרו הוא על הספרות בכמה לשונות מרכזיות (כגון צרפתית וערבית). אפילו הסקר של ספרות זו בכל לשונותיה לא הושלם. מי יודע כמה זמן נצטרך עוד להמתין עד שחוקר כלשהו יתעורר למלאכה הזו, ואולי חלקים ממנה ילכו לאיבוד, בין אם הם תלויים במידענים שכבר לא יהיו ובין אם הם צעירים בכתובים נידחים שיאבדו. ראוי היה שמוסד כלשהו ייזום מפעל מחקר מקיף שיעסוק באופן שיטתי בספרות היהודית בכל לשונותיה, גם הנידחות, ואם במגזר זה או זה חסרים חוקרים,

להכשירם, לתת מלגות לסטודנטים שילמדו את הלשונות והתרבויות הללו ולהמריצם למחקר זה. מה שנאמר כאן על-פי דוגמה אחת אפשר לבסס בדוגמאות הרבה, מתחומי ההיסטוריה, האמנויות, הלשונות. אבל לא תוכנית מפורטת מתיימר אני להביא כאן, אלא לתלות עוד פעמון אזעקה.

1.

אציין להלן כמה סוגי פעילות אחרים, מחוץ לכתיבה ולמחקר, שגם הם מוזנחים בהערכות המוסדית הנוכחית.

משימה חשובה במיוחד בתחום עיסוקנו היא איסוף כתבים — ארכיונים וגם דפים בלים — וכן פריטים של תרבות חומרית, רישום מסורות ועדויות בעל-פה וכיו"ב. כמה פעילויות כאלה נעשות כיום על-ידי מוסדות אקדמיים. ספרות עממית — אסעי, הלשון — מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל, מוסיקה אתנית — הפונטיקה הלאומית, אמנות עממית — המרכז לאמנות יהודית, עדויות בעל-פה — המכון ליהדות זמננו. כמה יוזמות מסוג זה צמחו גם במסגרות עדתיות, בהן מפעל חשיפת גנזי תימן ו'מכון שלום לשבטי ישורון', שניהם מפעלים של אדם אחד, והם גאלו ופרסמו קבצים חשובים של דברי תיעוד. האפשרויות בתחום זה ודאי טרם מוצו, ואולי עוד אפשר להציל, אף כי כבר איחרנו הרבה. אביא דוגמה מנסיוני. נודע לי כי בעזבונו של נשיא עדה אחת היה גנזך של כל הבקשות לעלייה של בני עדתו משנות השלושים עד קום המדינה, פרק הזמן שבו רוב מוחלט של בני עדה זו עלו לארץ. הבקשות כללו תצלומים, שמות ופרטים על בני המשפחה, עיסוקיהם וכיו"ב. כאשר חיפשתי אחר הגנזך, נודע לי כי הוא הושלך לאשפה בידי יורשי הנשיא שנפטר, שחשבו כי לתיקים אלה כבר אין שימוש. הם לא שיערו את חשיבות הגנזך, שהיו בו פרטים אישיים של רוב בני עדה זו והיה אפשר לעשות בו שימוש לחקר השמות, המשפחות, העיסוקים ועוד של עדה זו.

הערך המיוחד בתחום שלנו לפעילות שיטתית לאיסוף מקורות כאלה הוא משום שבארצות המזרח ובצפון-אפריקה הופעלו בתי-דפוס מאוחר יחסית, ומתברר כי חכמים בתוכם כתבו חיבורים רבים שלא זכו להידפס ורבים מכתבי-היד שלהם אבדו. אך מן הסתם גם משהו מהם שרד. על-כן דרוש מוסד שיעסוק באופן שיטתי ומכוון באיסוף של מקורות לסוגיהם ויהיה בקשר מסודר עם עדות-המזרח, מוסדותיהן ויחידים בתוכן.

ואכן גם הקשר המוסדי בכללו עם עדות-המזרח מחייב שיקול מחדש. יצחק בן-צבי המנוח, מייסד מכונו, החשיב קשר זה ביותר, בכל שלבי חייו ובכל תפקידיו (אולי הידוע בהם הוא פגישות ראש-חודש שקיים עם נציגי עדה ועדה בכהנו כנשיא המדינה). הוא גם טרח על כך בעומדו בראש המכון, אך עם האקדמיזאציה של המכון פעילות זו נחלשה מאוד. רצוי מאוד לרענן אותה, הן מהטעמים שנאמרו (איסוף חומרי מחקר) והן לשם פעילות השכלתית והסברתית, שהרי המכון ביסודו נועד לא רק לצרכי מחקר, אלא גם כדי לתרום לקירוב לבבות בין העדות. היו מקרים שאנשי העדות אף דרשו זאת מן המכון והיו כמה אירועים מוצלחים שנעשו בשיתוף איתם, אבל פעילות זו ראוי להרחיבה כשיעור ניכר.

תופעה מיוחדת היא פעילותם של גופים עדתיים בתחום המחקר, שנדחקה בהדרגה לשוליים עד שכמעט נפסקה. מוסדות עדתיים אכן בדרך-כלל אינם ערוכים לפעילות מחקר והדרך הנאותה של פעילותם כזה היא שילובם במוסדות מחקר

אקדמיים, בשיטת יששכר זבולון. היה ניסיון לשיתוף כזה של יוצאי צפון אפריקה ומכון בן-צבי והוא נפסק. ניסיון שני הוא של ועד עדת הספרדים במסגרת משגב ירושלים, ואינני יודע מה יעלה בגורלו. שותפות קיימת גם בין ארגון יוצאי סאלוניקי ואוניברסיטת תל-אביב בקתדרה לחקר יהדות זו ובפרסומים שלה. מכול מקום בדרך-כלל יש מידה של רתיעה בקרב אנשי האקדמיה לשיתוף בתחומם עם עסקני העדות, אבל רצוי מאוד להתמיד בשותפויות מעין אלה ולהתעקש על פעולה שיטתית וסובלנית בתקווה שזו תצליח להוציא את הטוב הצפון בהן.

¶

אסיים בכמה הערות על המבנה המוסדי בתחום זה, שפועלים בו ארבעה סוגי מוסדות מבחינת השתייכותם:

- (1) מכוני מחקר, כאופני ארגון שונים, באוניברסיטאות — שניים באוניברסיטה העברית (מכון בן-צבי ומשגב ירושלים) ואחד בכל אחת באוניברסיטאות האחרות בארץ. כל המכונים הללו עוסקים במחקר וככל הידוע לי מעט מאוד מחוץ למחקר.
 - (2) מוסדות ציבוריים — אציין שלושה מהם: המכון לחקר התנועה הציונית והחלוצית בארצות המזרח שבמסגרת יד טבנקין; מכון הברמן בלוד שחלק ניכר מעבודתו הוא בתחום דיונונו; יד הרב נסים בירושלים. גופים אלה, פרט לראשון, עוסקים בעיקר בפרסום כתבים.
 - (3) מוסדות ממשלתיים וציבוריים, שמהם ראוי לאזכור המרכז לשמ"ם שבמינהל חברה ונוער במשרד החינוך והתרבות.
 - (4) מוסדות עדתיים — הוותיק והנודע בהם הוא ועד עדת הספרדים בירושלים, שעסק גם בהוצאת כתבי-עת, קבצים וספרים. כמה גופים של עדות אחרות (כגון: יוצאי לוב, הכורדים, החלבים, התימנים, הבוכארים) פועלים בהפסקות וקשה לעמוד על מבנה מוסדותיהם, תחומי פעילותם ומידת רציפותה.
- יוצא דופן בין המוסדות הללו הוא המרכז למורשת יהדות בבל שבאור-יהודה, שפיתח פעילות סדירה ומסועפת בכמה תחומים: מחקר, פרסום ספרות ובטאונים, מוזיאון ועוד. יש גופים נוספים, אבל אין כוונת דבריי לתת רשימה מלאה של מוסדות אלה ופירוט פעולותיהם.

אשר למילוי הפונקציות השונות במוסדות הללו — פעילות המחקר ופרסום דברי מחקר נעשים בעיקר במכונים האקדמיים, במידה פחותה יותר במוסדות הציבוריים. גם המוסדות העדתיים ממשיכים להוציא לאור פרסומים; אבל היה רצוי, על-ידי שיתוף נכון, לכווננם לכך שיתנו חילם לפרסומים שהם בגדר יכולתם ושיש בהם ברכה, כגון זכרונות ועדויות. אולי גם אפשר לסייע בידם שפרסומים מסוג זה יהיו יותר מוקפדים ומקצועיים.

אשר לפעילויות חוץ-מחקריות, לא ידוע לי על פעילות שיטתית לאיסוף כתבים במוסדות אלה. איסוף פריטים של תרבות חומרית נעשה במסגרת מוזיאון ישראל ומוזיאון א"י. פעילות להשכלה, מפגשי לימוד וכיו"ב לציבור רחב נעשים במזדמן. בתוך המערכת הזו חסר גוף מוביל ממש. בשל מבנה המוסדות האקדמיים, שראשיו מתחלפים אחת לכמה שנים, גם אין המשכיות אישית בפעילות בתחום זה.

בתחום המחקר מכון בן-צבי הוא הגוף הוותיק, בעל הניסיון, הפעיל ובעל המוניטין המרובים ביותר, במועצה המדעית שלו ובמועצת 'פעמים' גם משתתפים נציגים מאוניברסיטאות אחרות, ואף-על-פי-כן אין המכון גוף מתכנן, מתאם ומוביל גופים אחרים. וזאת אם משום הנחה שמחקר אינו עניין לתכנון, ואם משום שהמכון הוא חלק מאוניברסיטה אחת (שלא כמכון לחקר ארץ-ישראל שבמסגרת יד יצחק בן-צבי המשותף לכל האוניברסיטאות ופועל בתוכן).
יותר מכל נראית לי חסרה במערכת המוסדית הזאת הפונקציה המתכננת והמתאמת. בשל טיב הבעיות שבתחום זה, צורך חיוני הוא שמוסד מרכזי בו יעסוק בתפקידים הבאים:

- (1) תיאום תוכניות ונושאים של המחקר והפרסומים בין כל המסגרות האקדמיות והציבוריות העוסקות בחקר יהדות-המזרח.
- (2) תכנון לטווח ארוך של יעדי המחקר הזה וייזום מחקר, לרבות הכשרת חוקרים, במגזרים החסרים.
- (3) ייזום מחקר השוואתי של כל העדות, לרבות עדת אשכנז.
- (4) קיום קשרים קבועים עם הגופים העדתיים כדי לשתפם כמידת יכולתם ולגייס מתוכם אמצעים ומקורות, פעילים ויוזמות.
- (5) קיום פעילות מתמדת של הסברה לציבור בנושאים אלה.

מוסד מרכזי כזה ודאי יחייב תקציב הרבה יותר גדול מזה שעומד עתה לרשות המכונים הקיימים, ונראה שגם בו חלה ירידה יחסית במשך השנים. הפעילות בתחום זה, בשל תרומתה הוודאית לפתרון אחת הבעיות המרכזיות בישראל, זכאית לתקציבים ציבוריים ההולמים את גודל המשימה שלה.
חשיפת דמותה של יהדות ספרד והמזרח במלוא שיעור קומתה בהיסטוריה ובתרבות ודאי תוסיף דעת, בבחינת תורה לשמה, ותעשה צדק היסטורי לציבור שדמותו ותדמיתו גומדו לא-אחת, בגלל אי ידיעת מיהותו ותרבותו. פעילות זו בהיקף הראוי גם תעלה את ההערכה העצמית של יהודי-המזרח ותרבה הבנה בין יוצאי עדות שונות, בכך תתרום תרומה חשובה למשימה מרכזית ומיוחדת לדורנו.

